بەشی چوارەم : ئەدەبی کوردی

پێناسەی ئەدەب:

ئەدەب وەکو هەر بابەتێتی تری هونەری پێناسەی جۆراوجۆری بۆ کراوە ،لە گرنگترین ئەوپێناسانەش:

ئەدەب: یەکێکە لە هونەرەکان وەکو مۆسیقا و ڕەسم و بیناسازی و...هتد، بەڵام جیاوازی لەگەڵ هەموو ئەو هونەرانەی تر لە کەرەسەکەیەتی ، کەرەسەی مۆسیقا (دەنگە) و کەرەسەی ڕەسم (بۆیە) یە ، کەرەسەی بینا دارو ئاسن وشتی ترە ،بەڵام کەرەسەی ئەدەب وشەیە.

(ئەمرسن) دەڵێت : ئەدەب دەربڕینی بیری پەسندە.

ڕەگەزەکانی ئەدەب:

1- بیر: ئەو بیروباوەڕەیە کە نووسەر دەیەوێت بیگەیەنێتە خوێنەر.

2- ئەندێشە (خەیاڵ): پەیکەری بیرە ، چونکە وشە بەتەنها ناتوانێ گوزارشت لەبیر بکات

3- سۆز: سەرچاوەیەکی ڕوونە و لە ناخی دڵەوە هەڵدەقوڵێ.

4- شێوە (شێواز) : قالبێکی تایبەتە لە وشەو ڕستە که بیرو ئەندێشە و سۆزی تێ دادەڕێژرێ .

ئەم چوار ڕەگەزەی ئەدەب بەیەك بەستراونەتەوە لەیەك جیا ناکرێنەوە هەر یەکێکیان نەمینێ ئەوا ئەدەب لەنگ دەبێ .

جۆرەکانی ئەدەب

یەکەم / ئەدەبی سەرزاری (فۆلکلۆر): یەکەم شێوەی ئەدەبە و لەگەڵ پەیدا بوونی ئادەمیزاد سەری هەڵداوە، بەرهەمی چینی نەخوێندەوارە و خاوەنەکەی دیار نییەو ناناسرێت، وە بەشێوەی پشتاوپشت گێڕدراوەتەوە.

سەرەتای ئەدەبی کوردیش دەگەڕێتەوە بۆ فۆلکلۆر، بەڵام چونکە تۆمار نەکراوە بۆیە بەشێکی زۆری بەرهەمی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی فەوتاوە، لەگەڵ ئەوەشدا بەهەموو کەلەپورو سامانی کۆن دەگوترێت کە بەدرێژایی مێژوو داهێنراوە ماوەتەوە.

بەشەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر:

1-ئەفسانە :

کۆمەڵێك حیکایەتی کۆنن ، هەموو شتەکانی ناویان لە (پاڵەوان ، کەرەسە ، کات ، شوێن ، ڕووداو) ئەفسانەیین و ڕاستەقینە نین .

2-حەکایەت یان سەربردە :

کۆمەڵێك ڕووداوی ڕاستە قینەن ، خەیاڵ لە دارشتنەوەیاندا ڕۆڵ دەبینێت ، لە چوار چێوەی ئەقڵدان ، مرۆڤ کە دەیانبیستێت ، دەزانێ کە ئەو شتانەی بیستنی ڕاستن ڕوویانداوە . ئەوانیش دوو جۆرن هەیانە بە زمانی گیانداران گوزارشت دەکەن ، هەشیانە بە زمانی مرۆڤەکان گوزارشت دەکەن وەك حیکایەتی پاشاکان .

3- پەندی پێشینان :

ئەمانە پوختەی بیرو ئەزموونی مرۆڤن ، هەموو بوارەکانی ژیان لە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری و کشتوکاڵ و ئاین و ....هتد دەگرنەوە . گرنگی ئەو پەندانە لەوەدایە هەریەکەو دوای ئەزموونێك دروست بووە و دوو جۆریشی هەیە :

أ- ڕستەیەکی سادەی واتادارە وەك : هەر ئەقڵەك لە خەسارەکی .

ب- دێرە شیعرێك وەك : ئازار بە ئازار دامەمرکێنە

بشرەنجێی دڵی کەس مەرەنجێنە

4- نوکتە :

ئەمانە کۆمەڵێك حیکایەتی کورتن ، شێوازێکی کۆمیدییان هەیە ، مەبەستیانە واقیعێکی خراپ لە ڕوویێك لە ڕووەکانەوە زەقتر بکەنەوە ، زۆربەی لایەنەکانی ژیان دەگرێتەوە .

5-مەتەڵ :

کومەڵێك ڕستەو پەڕەگرافی پرسیار ئامێزن ، بە ڕەمز باس لە شتێك دەکەن ، دواتر دەپرسن ئەو شتە چییە ؟ ئەوەش لە کۆنداو ئێستاش گرینگی تایبەتی هەبووەو هەیە . نموونە : بە پڕی نیوەیەو بە نیوەیی پڕە ؟ وەڵام : (مانگ) .

6-گۆرانی :

ئەمانە شیعرن لە کۆندا پێیان دەگوت (گۆرانی) چونکە لە کۆندا نوسین نەبووە شاعیرەکە وەکو گۆرانی پێشکەشی کردوون بەڵام لە سەردەمی نوێ پێی دەگوترێت شیعر ، چونکە شاعیر شیعرەکە دەنووسێت ، لە پاشان گۆرانیبێژێك دێت شیعرەکە دەکاتە گۆرانی .

دووەم / ئەدەبی نووسراو

ئەو هونەرەیە کە لە ڕێگای نووسین و چاپە وە بلاٚوکراوەتەوە و ئەدەبێکی تاڕادەیەك بەرزەو خاوەنەکەی دیارە.

ئەدەبی نوسراو شیعرو پەخشان دەگرێتەوە .

جۆرەکانی ئەدەبی نوسراو

یەکەم / شیعر :

شیعر : شێوەی دەربڕینی کێش و سەرواداره کە (بیر و خەیاڵ و سۆز) لە دارشتنیدا ڕۆڵی سەرەکی دەبینن .

جۆرەکانی شیعر یۆنانییەکان شیعریان بۆ چوار جۆر دابەش کردبوو :

1-شیعری گۆرانی (لیریك) /

یەکەمین جۆری شیعره و لە گەڵ ئامێرێك دەگوترا پێیان دەگوت (لیر) ئەم جۆرە شیعره سۆزیکی قوڵی تێدایەو لە دڵ و دەروون و ویژدانی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێت و شاعیر هەستە پەنگخوراوەکانی لە گەڵ دەرد و مەینەتییەکانی دەردەبڕێ .

2- شیعری داستانی /

شیعرێکی چیرۆك ئامێزە ، پشت بە شێوازی گێڕانەوە دەبەستێت سەرگوزشتەیەك دەگێڕێتەوە ، وێنەی قارەمانیەتی و ئازایەتی مرۆڤ نیشاندەدات وەك داستانی (ئەلیادەو ئۆدێسا) و (گلگامێش) ...هتد. و دەبێتە دوو جۆر :

ا- قارەمانێتی : باس لە ئازایەتی دەکات وەك : (قەڵای دمدم)

ب- دڵداری : باس لە دڵداری دەکات وەك : (مەم وزین)

3- شیعری درامی /

دراما لاسایی کردنەوەی کردارە لە شانۆ ، کارو جوڵەی تێدایەو ڕووداوەکان بەشێوەی گفتووگۆ دەنوسرێن و لە سەر شانۆ پێشکەش دەکرێن . دراما دوو بەشە :

ا- **کۆمیدیا** : گاڵتە پێکردنێکی ڕەخنەگرانەیە گفتوگۆ تێیدا سادەو رەوانە کەسەکانی چینی نزمی کۆمەڵن .

ب- **تراژیدیا** : ڕووداوێکە ترس و بەزەیی بەخشە ، بەمەرگ یان بە ڕووداوێکی ناخۆش کۆتایی دێت ، ئاستی گفتوگۆ بەرزەو کەسەکان چینی بەرزی کۆمەڵن .

4- شیعری فێرکردن /

بە مەبەستی ئاسانکردن و فێرکردن بەکاردێت واتا ئەو شیعرانەی کە پەروەردەیی و ئامۆژگاری و ڕێنوێنی خەڵك دەکەن . وەك (نەوبەهار)ی ئەحمەدی خانی و(ئەحمەدییە)ی شێخ مارفی نۆدەیی ئەم جۆرە شیعرەیان نووسیوە.

دووەم / پەخشان :

نووسراوێکە و هەڵگری پەیامە زادەی زمانی ئەقل و ژیری یەو دوورە لە کێش و سەروا .دەبێتە دوو جۆر : 1- پەخشانی زانستی 2- پەخشان ئەدەبی

1- پەخشانی زانستی:

ئەم جۆرە پەخشانە ڕاستییەکانی زانست دەخاتە ڕوو، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ پێویستی بە هەڵبژاردنی وشەو دارشتنی جوان و خەیاڵ و ڕەوانبێژی ناکات، نووسەر لە کاری دەروونی خۆی بە دوور دەگرێ و زاراوەکانیش دەبێت فرەواتایی و تەمومژاوی نەبن و واتایان ئاشکرا بێت و لە لایەن زانایانەوە پەسند کراوبێت. وەك (فیزیا و کیمیاو ئاین و مێژوو و جوگرافیا و ئەندازە و کشتوکاڵ و...هتد.

2- پەخشان ئەدەبی (هونەری):

سەر بە ئەدەبە لە نووسینی سیاسی یان ئابوری یان هەواڵی ڕۆژنامە بەکاردێت .

بە شێوەیەکی ئەدەبی بەرز و داهێنانێکی گەورە دەنووسرێت ، کە لە دارشتندا پوخت و لە بیرو لێکدانەوەدا بە سۆزو هەست بزوێنە، نووسەر قوڵایی دەروونی خۆی دەردەبڕێ لە تێڕوانین و سەرنجی تایبەتی خۆیەوە دەڕوانیتە ژیان و کۆمەڵ و سروشت.

جۆرەکانی پەخشانی ئەدەبی :

1-چیرۆك :

گێڕانەوەی چەند ڕووداوێکی یەك لە دوای یەکە ، بەسەر چەند کەسێکی جیاوازدا تێپەڕدەبێت .لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دوو جۆری هەیە :

ا - چیرۆکی واقیعی (ڕاستەقینە) : هەموو ڕووداوێکی ژیانی کۆمەڵایەتی دەشێت ببێتە بابەتێکی ئەم جۆرە چیرۆکە .

ب- چیرۆکی خەیاڵی : ڕووداوەکانی ئەمجۆرە چیرۆکە لە سەرووی توانای مرۆڤن و دوورن لە ڕاستی .

وه له ڕووی ڕوخسارەوەش چەند جۆرێکی هەیە :

چیرۆکی درێژ / له ڕۆمان کورترەو له کورته چیرۆك درێژتره دەشێت لاپەڕەکانی له نێوان پازده یان بیست سی لاپەڕە دابن ، کەسایەتی و ڕووداوەکانی له هی کورتەچیرۆك زۆرترو له هی ڕۆمانیش کەمترە ، بۆیه هەندی کەس پێی دەڵێن (کورته ڕۆمان)

ب- کورته چیرۆك / یەك ڕووداو له خۆ دەگرێت ، کەسێتییەکانی له سێ یان چوار تێناپەڕن و، هەندیجاریش تەنها یەك کەسه .

ج - کورتیله چیرۆك / فۆرمێکی دیکەی هونەری چیرۆکه ، له ڕووی دارِشتن کورتترە له کورته چیرۆك.

2 - ڕۆمان :

هونەری گێڕانەوەی زیرەکانەیە ، ڕووداوی زۆرو جۆراو جۆر لە خۆدەگرێت ، کە لە نێوانیاندا پەیوەندییەکی ڕوون یان نادیار هەیە ، کەسێتییەکی سەرەکی و چەندین کەسی لاوەکی هەیە یانیش دەشێت چەندین پاڵەوانی هەبێت .

3-نامە :

بریتییە لە نامەی کەسی کە یەکێك بۆ ئەوی تری دەنوسێت ، لە کۆندا لای پاشاو میرەکان بەکارهاتووە . وشەی ئەدەبی جوان و سەرنج ڕاکێش بەکاردەهێنرێت لە گەڵ فراوانبوونی خوێندن و زۆربوونی خوێدەوارانیش دیارە زۆرتر بەکاردێت ، بۆیە لە هەموو ولات وشارو شارۆچکەکان فەرمانگەی پۆست دانراوە .

4- ژیاننامە :

وەرگێڕانی ژیانی مرۆڤێکە لە میانەی خستنە ڕووی وێنەیەکی ڕاستگۆو پڕشنگداری ژیانی خۆی . دوو جۆری هەیە :

ا- ژیاننامەی خودی : کە نوسەر تەنها باسی ژیانی خۆی دەکات .

ب- ژیاننامەی بابەتی : نووسەر باسی کەسێکی تر دەکات .

5- وتار :

نووسینێکی ئەدەبییە لاپەڕەیەکی دیاریکراو لە ژیان دەگرێتە خۆی و بابەتێکی تەسکی ژیان لێکدەداتەوەو چەند جۆرێکە وەك : کەسی ، کۆمەلایەتی ، ڕەخنەیی . یەکەم وتاری ئەدەبی لە یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی (کوردستان) ی (میقداد مەدحەت بەدرخان) لە سالی 1898 نووسرا .

6. خوتبە :

بریتییە لە هونەری قسە کردن لە پێناو قایلکردن و کارتێکردن بەکاردەهێنرێت چەند جۆرێکە وەك : ئامۆژگاری ، ئایینی ، ڕامیاری ، فێرکردن ، دادگەری .....هتد.

7-شانۆگەری:

چیرۆکێکە بۆ نواندن ئامادەکراوە یان دەقێکی نمایشکراوە کە ڕووداو و کات و شوێن ڕۆلی تێدادەبینێت .

جیاوازی نێوان شیعرو پەخشان:

شیعر	پەخشان
1- لە ویژدان و سۆزەوە پەیدا دەبێت	1-لە ئەقل و ژیری پەیدا دەبێت
2- کێش و سەروای هەیە	2- مەرج نییە کێش و سەروای هەبێ
3- کورت و چرو پڕ واتایە	3- پەرش و بڵاوە درێژدادرە
4- کەسایەتی دەردەکەوێت	4- کەسایەتی دەرناکەوێت
5- بەچەند شێوە دەنووسرێت	5- بەیەك شێوە دەنووسرێت پەرەگرافە